

ПАНДЕКТНЕ ПРАВО РИМУ (ДО РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКОГО ПРАВА)

Сьогодні у світі не існує цілком замкнених національних систем права. Нині засади усіх розвинених правових устроїв складають універсальні, а не національні елементи, внаслідок чого і основні правові поняття та практика їх втілення більш чи менш спільні в усіх сучасних правових системах. Однією з підстав такої єдності правових понять є рецептоване римське пандектне право.

В історії європейського права можна говорити про три періоди відродження римського права: італійський і німецький у розвиненому середньовіччі, французький на початку XIX ст. і німецький на початку XX ст. Завдяки двом останнім процесам і сьогодні римське право є найважливішим правовим джерелом і основою правових устроїв у більшості країн в інших частинах світу [1, с.319.]. Імовірно, що у формуванні загальноєвропейського права як наслідку нинішньої європейської інтеграції римське право відіграє важливу роль підґрунтя у прагненні до більшої правової однорідності. У такому випадку ми можемо пережити новий період його вимушеного прийняття, нагадуючи той, коли римське право у тлумаченні і переробці консуліаторів поширилося в Німеччині, Франції і Італії. Для складного процесу прийняття римського права у Європі характерно, що його використання і поширення, як і раніше, здійснювалося головним чином завдяки його авторитету, а не на підставі потреби у використанні його майнових положень [1, с.383–384].

Римська імперія знала блискучу цивілізацію, і римський геній створив правову систему, яка не має прецедентів у світі. На Заході і сьогодні юристам високої культури вважається той, який вивчив взірць розуму – римське право – і знає його принципи.

Саме у Римі зародилася ідея, що люди можуть мати права приватних осіб. Це право на володіння та розпорядження власністю, на забезпечення примусового виконання своїх контрактів, на законне встановлення своєї податкової відповідальності тощо.

За період від 100 р. до н.е. до 300 р.н.е. римські правники опублікували сотні книжок з права. Це були коментарі до законодавчих актів і праці, присвячені спеціальним питанням, наприклад іпотечній заставі та адюльтеру. Висновки спеціалістів-правників, що їх отримували клієнти або магістрати, збиралися та публікувалися. Були також підручники. Праці провідних юристів стали вважатися вже не порадами, що мали обов'язкову силу для магістратів (неписаним правом), а формою писаного права, комплектом текстів, які можна було тлумачити нарівні із законодавчими актами, прийнятими імператором.

Але цей матеріал був надто великим, щоб ним можна було оперувати. Між 529 і 534 роками н.е. візантійський імператор Юстиніан скоротив його до трьох томів. Ці три томи разом склали «цивільне право». Звід

римського цивільного права уміщував звичаї, укази імператора і наукові праці вчених-юристів (дигести або пандекти). Основною частиною Зводу законів були дигести.

Ось відомі витяги з дигеет.

Дигести: I.I.IO.

Справедливість полягає у постійному і незмінному намірі навідати кожному своє.

Дигести: 22.5.3.2.

До того ж від імператора є навіть рескрипт у наступних висловлюваннях до Валерія Верусу про проведення слідства стосовно достовірності доказів: «Чи існує взагалі такий достатньо надійний для будь-якого випадку спосіб доказів, який би неможливо було спростувати? Якщо і не завжди, то, по меншій мірі, досить часто до істини можливо дійти і без використання офіційних документів. В одному випадку достовірність цієї істини можливо підтвердити, наприклад, самою кількістю свідків, в іншому – відповідними слухами. Тож я можу тобі дати лише одну відповідь: твоє рішення за сумою фактів ні за яких обставин не мусить орієнтуватися на якийсь певний тип доказів, і ти маєш сам, виходячи з власних найкращих спонукань свого розуму і совісті, дати особисту оцінку тому, що ти вважаєш для себе доведеним або, навпаки, що ти вважаєш не зовсім доведеним» [1, с.83-84].

З наведених двох витягів з дигест зрозуміло, що у витягу (D.I.I.O) йдеться про розуміння науки права як вміння розрізнити справедливе та несправедливе. А оскільки це неможливо без визначення того, що є справедливість, то на чільному місці вміщено відоме висловлювання Ульпіана.

Необхідно наголосити на неабиякому значенні й дотепер римської теорії юстиції (справедливості). Право і справедливість для римлян суть одне й те ж.* Вважалося, що перші норми юстиції виникли із визнання права приватної власності, і що закони справедливості такі ж об'єктивні і незмінні, як і закони математики. Оскільки основними категоріями приватного права є власність і договір, то вочевидь стає зрозумілим обстоювання римлянами договірної природи права і справедливості. Тож таке право і справедливість можна найкраще зрозуміти через їх зв'язок з договором.

Договір, на відміну від звичайної обіцянки, є наділена правовою силою угода, для якої суттєвими є три моменти. По-перше, за учасниками залишається право вільно вибирати, будуть вони приєднуватися до угоди чи ні. Підставою договору є однасторонність сторін, добровільна угода, консенсус.

По-друге, у випадку згоди йдеться про взаємну або обопільну передачу певних прав і обов'язків. По-третє, після укладення договору дотримання його умов стає правовим обов'язком кожного учасника, а недотримання веде до застосування відповідних штрафних санкцій.

* jus (juris) – право
justitia – букв. справедливість

Отже, сутністю договору є визнання рівності обопільних послуг, тобто рівнозначності того, що дається і отримується. Наслідком цього визнання є рівність сторін, які уклали угоди (акт купівлі-продажу, оренди, позики тощо).

Правила договору і є правом. Право виникає з акту договору. Де порушення угоди – там можлива несправедливість. Тож сутність справедливості виражає принцип еквівалентності, або рівнозначності. Формула еквівалентності: «Рівне за рівне», або: «Кожному за його вчинками».

З усього сказаного випливає, що вивчення римського права дає розуміння сутності права і його призначення в суспільстві. Цією сутністю є справедливість від природи (*Jus naturale*). Зовнішніми виявами цієї сутності є звичаї, договори, закони, право вчених (наукові праці вчених-юристів). Окрім різної юрисдикції, або різноджерельності римського права, яскравою його рисою, сприйнятою подальшою європейською юриспруденцією, є незалежність від політики влади, вищість над нею і її зобов'язання правом. Право укорінювалося і виводилося з реальності, яка виходила за межі існуючої структури політичної влади. В греко-римському світі цю реальність вбачали в природній справедливості; в християнському середньовіччі – в божій справедливості; сьогодні – в правах людини. Тож йдеться про таку найбільш яскраву рису західної традиції права, як трансцендентність, витоки якої в праві греків і римлян.

У витягу з дигест (Д.22.5.3.2) йдеться про принцип вільної оцінки доказів. Суддя у класичний період розвитку римського права не був зв'язаним якими-небудь викладеними в законі правилами оцінки доказів, а давав таку оцінку по кожному окремому доказу, виходячи з власного міркування. Суддя мав повну свободу вибору власної оцінки наведених доказів для відповідного рішення.

Наведені витяги з дигест характеризують таку особливість римського права, як пандектне та преторське право. В межах останнього існував тип судового процесу, за яким суддя орієнтується на право претора.

Преторське право ґрунтувалося на формулі *bona fides* (добра воля).

Ця формула й являла собою формулу судового процесу, який відбувався перед претором, і завершувався тим, що правова суперечка між сторонами уточнювалася – у відповідності з формулою, згідно з якою судді рекомендувалося виносити своє рішення у відповідності з його доброю волею. Конкретний приклад: «Оскільки Авл Агерій продав Нумерію Негідію майно, за яке (майно) йде тяжба, то ти, суддя (незалежно від того, що, на твою думку, Нумерій Негідій в зв'язку з цим мусить повернути чи вчинити відповідно до своєї доброї волі) маєш присудити Нумерію Негідію відмовитися від майна на юристь Авла Агерія, а якщо ти так не вважаєш, то в цьому випадку ти, суддя, мусиш звільнити Нумерія Негідія; від цього» [1, с.125].

Таким чином, римське право характеризується двома типами судових процесів: 1) тип процесу, за якого судді орієнтуються на правила (норми) *jus civile* (цивільного права); 2) тип процесу, за якого судді орієнтуються на право претора *jus honorarium*. У першому випадку правила (норми)

викладені у Законах дванадцяти таблиць, а пізніше і Законах народних зборів. У другому випадку судовий процес має назву фактична дія, коли рішення судді ґрунтується не на нормі цивільного права (*jus civile*), а на підставі обставин, що мають місце. Застосовуючи таку судову процедуру претор, таким чином, створював прецедент нового матеріального права. Цілком можливо припустити, ще потреба в появі нових юридичних процедур зробилася актуальною передусім в сфері тих суперечливих конфліктних ситуацій, які виникали внаслідок безформенно складених торгових угод, договорів про найм службовців і робочої сили, комерційних угод між групами громадян і т.п. Домагання сторін, як і виникали в подібних ситуаціях у сфері договірних зобов'язань (якщо такі попередньо не були відповідним чином оформлені на підставі спеціального, формального, правового акту) розглядалися як недійсні з точки зору системи звинувачувального права. Однак у III ст. до н.е. претори почали запроваджувати на підставі вже накопиченого ними досвіду розгляду справ за безформенно складеними договорами нові процесуальні формули, які приписували суддям (судам) здійснювати розгляд справ в основному не на строгому дотриманні цивільного права (*jus civile*), а у відповідності з *bona fides*, тобто відповідно до тих вимог дотримання вірності договірним зобов'язанням, які відповідали б принципам справедливості. Цей тип процесуальної формули надавав юристам значно більший ступінь свободи. Формула *bona fides* зробилася ефективним методом формування права і, у такий спосіб, удосконалення цивільного права (*jus civile*).

Претори поставали законодавцями. Надання їм повноважень для формування права поряд з формуванням цивільного права (*jus civile*) відіграло важливу роль і у створенні особливого правового джерела – джерела формування так званого закону честі, (*jus honorarium*), чи закону професійного обов'язку.

Принципи *bona fides*, *jus honorarium* вважалися природним правом. Видатне визначення природного права дає Цицерон у своєму трактаті «Про державу»: «Справжнім законом є те, про що говорить правильно вжитий розум. Закон перебуває у відповідності з природою, присутній скрізь і є вічним. Він запрошує до виконання обов'язку і з острахом цурається злочинів і підступності. Ні волею сенату, ні волею народу ніхто не може бути звільнений від зобов'язань, накладених на нього законом. Він незмінний і не може втратити своєї сили. Усі народи в усі часи будуть підкорюватися цьому вічному закону» [1, с.110].

Природне право, яке раніше головним чином було предметом філософських роздумів, завдяки Цицерону здобуло велике практичне значення для юриспруденції. Завдяки ідентифікації природного розуму (*naturalis ratio*) з істинним (тобто правильним) законом, юристи отримали допоміжний засіб величезного теоретичного значення. Наведене вище висловлювання Цицерона, в якому він дав визначення сутності природного закону, мало неминуще значення в теорії західного права. За Р. Давідом, «...Розум – це життя права, і загальне право не є чимось іншим, аніж розумом... в Англії, як і у Франції, за різних умов формування права завжди існувала одна і та ж концепція основи права; право – це насамперед ро-

зум... Думка, що право – це розум, викликає в англійців ...почуття наднаціональності, або скоріше позанаціональності права ... Ідея позанаціонального права, ґрунтованого на розумі – основа, на якій досягається єдність правових систем західного світу, їх незалежності від свавільних національних політик» [2, с.329, 333–334].

З історії романо-германського права відомо, що доктрина природного права впродовж шести сторіч (XII–XVIII) домінувала в західному праві, від впливом якої еволюціонувала і правова практика у різних державах.

Підсумки діяльності природноправової школи різні у приватному праві, з одного боку, і у публічному – з другого. У сфері приватного права природне право не запропонувало практиці ніякої системи замість римського права; воно мало справу лише з частковостями – узгодженістю його рішень, а у разі потреби і їх модернізацією, але не створенням нових основ приватного права.

У сфері публічного права стан справ зовсім інший. Тут римське право не в змозі було служити взірцем. І школа природного права на додаток до давньої діяльності університетів запропонувала моделі конституції, адміністративної практики, кримінального права, висунуваних з «розуму».

Ці розумні моделі значною мірою були створені за англійським взірцем, бо англійське право, яке виникло для регулювання відносин між Короною і приватними особами, краще за будь-яке інше право сприяло примиренню потреб адміністрації і поліції зі свободою підданих.

Школа природного права вимагала, щоб поряд з приватним правом, заснованим на римському праві, Європа виробила і норми публічного права, яких не вистачало їй, котрі б виражали природні права людини і гарантували свободу людської особистості.

Проекти нових кодексів були розроблені правниками з університетською освітою (Пруський кодекс 1794 р., Кодекс Наполеона 1804 р., Німецький кодекс 1900 р., Швейцарський кодекс 1907 р.). Характерною особливістю цих кодексів був текстовий зміст в них римського пандектного права. У XIX ст. майже у всіх державах романо-германської правової сім'ї були прийняті кодекси і писані конституції. Усі сучасні кодекси теж є спадкоємцями римського права і праць юристів-романістів.

З усього сказаного випливає, що практичним наслідком існування дигест чи пандектів постало преторське право. Преторське право (едикти магістратів) створювалося на підставі римської правової науки і таких опрацьованих нею моральних принципів як *bona fides*, *boni mores*, *aeguitas*. Посилання на ці принципи мало правотворчу силу.

Здійснений аналіз пандектного права Риму не є самоціллю, а має важливе теоретичне і практичне значення для досліджень у сфері сучасного українського права. Цей аналіз спонукає до практичного реформування інститутів українського права на засадах різноджерельного, зокрема, доктринального і судового права і, у такий спосіб, досягнення поступу національного правознавства та наближення його до цивілізованих світових і європейських правових стандартів.

Список літератури: І. Аннерс Е. История европейского права. М., 1996. 2. Давид Р. Основные правовые системы современности. М., 1988.

Надійшла до редколегії 11.09.02